

KUR'ÂN-I KERİM'DE DOST KAVRAMI

Remzi KAYA*

ÖZET

*İnsan yaratılış itibariyle yalnız yaşamaktan ziyade biyolojik ve sosyolojik yapıya muhtaçtır.** Evlenmesi, çoğalması biyolojik bir olgu ise, çoğaldıktan sonra aile, kabile, millet ve devlet gibi sosyolojik yaşam tarzı içinde olması gerekmektedir. İşte böyle bir durumda insanlar, Yaratan ve yaratılanlarla ilişki içinde bulunacaklardır. Bu münasebetlerin iyi yürümesi dost ve dostluğun gerçek olanının seçilmesine bağlıdır. Bu yazımızda Kur'ân-ı Kerim'e göre "Dost" (veliye) terimleri üzerinde durularak gerçek ve devamlı dost ile Müslümanların alması gereken tedbirler üzerinde durulacaktır.*

SUMMARY

The term "evliya" in Quran has been used in meaning of friendship. The most High Allah expresses his Friendship between him and human beings by this term in Holy Quran. So "evliya" is believers and the prophet.

In this article well study and analyse the term of "velayet"

Tevhid dinini te'sis eden Yüce Allah,¹ son peygamberiyle buna İslâm ismini vermiştir.² Bu dine göre insanlık bir bütündür.³ İnsanlar Hz. Adem'in

* Yrd. Doç. Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi Kur'ân-ı Kerim Öğretim Üyesi

** Bkz. Kur'ân-ı Kerim Nisa 4/1; Hucurat 49/13

¹ Kur'ân-ı Kerim, Rum 30/30.

² Bkz. Âl-i İmran, 3/19,85; Maide, 5/3

³ Bkz. Bakara, 2/213.

çocukları,⁴ O da topraktan yaratılmıştır.⁵ Yüce Allah alemlerin Rabbi,⁶ Hz. Muhammed de nebisi,⁷ Kur'ân son ilahi mesajı, mü'minler de temsilcileridir.⁸ Son dinin ifadesine göre Yüce Allah, Peygamber,⁹ Kur'ân ve insanlık kopması mümkün olmayan bir birliği oluşturmaktadır. Yüce Allah birlik ve beraberliği "Dost" (Veliye) kelimesinden türeyen Evliya kelimesiyle ifade etmektedir. Bu kelime muradifleriyle birlikte Müslümanların dostlarını belirtmiş ve yapılması gerekenlere dikkat çekilmiştir.

A- DOST KELİMESİNİN TANIMI

1. Lugat Olarak Tanımı:

Evliya kelimesi "veliyü" kelimesinin çoğuludur.¹⁰ Dost,¹¹ yardımcı,¹² mevla,¹³ yakın ve vâris,¹⁴ puta tapma, herşeye hakim, sultan, vali, birinin emrine ve idaresine giren, birinin işini yapan kişi anlamlarının yanında, farsçada da seven, sevgili, yar anlamlarına gelmektedir. İslâmi literatürde sadakat, uhuvvet ve meveddet gibi değişik kelimelerle ifade edilmiş ayrıca "veli" ve "refik" kelimeleri başka anlamlarının yanında Kur'ân-ı Kerim'de¹⁵ en çok dost anlamında kullanılmıştır.¹⁶

2. Terim Olarak Tanımı:

İnsanları inandıkları itikadi sistemlere göre birbirlerini bağlayan

⁴ Bkz. Nisa, 4/1.

⁵ Bkz. Tirmizi, Menakıb, 73.

⁶ Bkz. Fatiha, 1/1.

⁷ Bkz. Enbiya, 21/107.

⁸ Bkz. Tin, 95/4; Âli-İmran, 3/110.

⁹ Bkz. Âl-i İmran, 3/103.

¹⁰ Bkz. Muhammed, 47/11.

¹¹ Bkz. Enfal, 8/40.

¹² Bkz. Âl-i İmran, 3/150.

¹³ Bkz. Meryem, 19/5.

¹⁴ Bkz. Zümer, 39/3.

¹⁵ Bkz. İbn Manzur, Lisânü'l-Arap, XV/406-415; Zemahşeri, Esasü'l-Belağa, Beyrut 1979, veliye mad. II/ 689; İsfahani, 533-534.

¹⁶ Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans., IX / 511

yakınlık duygusu neticesinde iyi veya kötü hususlarda ilişki içinde olmalarıdır. Diğer taraftan Yüce Allah insanları fitrat dinine bağlılıklarına göre dostluklarını belirleyerek Müslümanların stratejisini tayin etmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de evliya kelimesi aynı kökten türeyen kelimelerle¹⁷ birlikte doksana yakın ayette zikredilmektedir. Bu ayetlerde Yüce Allah'ın,¹⁸ Hz. Peygamber'in,¹⁹ Mü'minlerin,²⁰ Zalimlerin,²¹ Kafirlerin,²² Münafıkların,²³ Müşriklerin,²⁴ Yahudi ve Hristiyanların,²⁵ Ehl-i Kitap'ın,²⁶ Şeytan ve Putların, dostluklarını haber vermektedir. İnsanlar bir anne ve babadan meydana gelmesine rağmen İslâm'a göre inananlar ve inanmayanlar olmak üzere ikiye ayrılır. Müslümanlarda Mü'min ve Münafık olarak ikiye ayrılır. Kafirler ise Ehl-i Kitap ve Müşrik bazında değişik isim altında toplanırlar. Yukarıda görüldüğü gibi Yüce Allah bunları ona yakın isim altında zikrederek inanmayanların dostluğunu haber vermektedir.

B- DOSTLUĞU SÜREKLİ OLANLAR

Yüce Allah insanlığın taksimini yukarıdaki gibi yaptıktan sonra herbirinin kriterini ayrı olarak değerlendirir. Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerim'de dost ve dostluğu ifade eden sadece evliya kelimesi değildir. **Hulletin, halil, refik ve ihveh**²⁷ gibi ifade ve deyimlerde bulunmaktadır. Hz. Peygamber "*Kişi dostunun Halili üzerinedir.*"²⁸ Buyurmakla Halil kelimesinin durumunu ortaya koymaktadır. Sözkonusu kelime ve ifadelere baktığımız zaman Yüce Allah'ın dostluğu ikiye ayırdığını görmekteyiz. Dostluğu devamlı ve sürekli olanlar. Bunlar başında Yüce Allah'ın dostluğu gelmektedir. Daha sonra Hz. Peygamber ve Mü'minlerin dostluğu takip eder. İkinci olarak dostlukları sınırlı ve bir menfaate dayalı olanlar gelir.

¹⁷ Bkz. Bakara, 2/25; Âl-i İmran, 3/150; Nisa, 4/5; Maide, 5/55.

¹⁸ Bkz. Maide, 5/55; Tevbe, 9/16.

¹⁹ Bkz. Âl-i İmran, 3/118; Nisa, 4/144.

²⁰ Bkz. Hud, 11/113.

²¹ Bkz. Bakara, 2/120; Âl-i İmran 3/28.

²² Bkz. Bakara, 2/204; Nisa, 4/89; Maide, 5/41,42.

²³ Bkz. Bakara, 2/105; Maide, 5/82.

²⁴ Bkz. Bakara, 2/120,145; Maide, 5/51,82.

²⁵ Bkz. Bakara, 2/105,109; Al-i imran, 3/100.

²⁶ Bkz. Araf, 7/30,37; Ra'd. 13/16.

²⁷ Bkz. Bakara, 2/254, Hucurat, 49/10; Buhari salah, 80; Zekat, 4, Savm,60.

²⁸ Buhari, Rikak, 42.

1. Yüce Allah'ın Dostluğu

Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'in değişik ayetlerinde dost olanların niteliklerini belirtirken niçin dost veya değil onları haber verir. Bu durum dost olan veya olmayanların vasfını belirtmiş olur. Örneğin; eşyanın hakikatini anlamaya yarayan, istek ve arzularına boyun eğmiyerek hakkın, adaletin, güzelin hakim olmasını isteyenler dost, aksi durumlarda olanlar zalim olarak ele alınmaktadır.²⁹ Buna göre dünya ve ahiret saadeti temin edecek, insanlar arasında haklı haksız herkesin yaptığını verecek, iyi ve kötü hasletleri ortaya koyarak herkesin ona göre hareket etmesini isteyen gerçek ve sürekli dost sadece Yüce Allah'tır. Yüce Allah insanları en güzel şekilde yaratarak dünyaya göndermiş, onları hür iradelerine göre serbest bırakmıştır. Ayrıca insanlığın saadeti temin eden bütün iyi ve güzel hasletlerin en mükemmelini kendinde toplayan en güzel mevla, en güzel dost ve yardımcıdır. Bu gerçekleri ifade eden Yüce Allah Müslümanlara; *"Allah düşmanlarınızı sizden daha iyi bilir. Gerçek bir dost olarak Allah yeter. Bir yardımcı olarakta Allah kâfidir."*³⁰ *"Ne sizin kuruntularınız, ne de Ehl-i Kitap'ın kuruntuları (gerçektir). Kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür. Kendisi için Allah'tan başka dost'ta yardımcı da yoktur."*³¹ *"İman edip iyi iş yapanlara Allah ecirlerini tam olarak verecek ve onlara lutfundan daha fazlasını verecektir. Kulluğundan yüz çeviren ve kibirlenenlere gelince, onlara acı bir şekilde azap edecektir. Onlar kendileri için Allah'tan başka ne bir dost ne de bir yardımcı bulurlar."*³² *"Allah inananların dostudur. Zira karanlıklardan aydınlığa çıkarır..."*³³ *"Bilakis mevlamız Allah'tır ve O, yardımcıların en hayırlısıdır."*³⁴ buyurmaktadır.

Yukarıya aynı anlamı ifade edebilen elliye yakın ayetten sadece bir kaçını alabildik. Sözkonusu ayetlere müfessirler önemli yer verirler.³⁵ Bunlardan Bakara, 257. Ayetini yorumlayan müfessirler dost ve yardımcıının ne demek olduğunu izaha çalışırlar. Buna göre ayetin yapısında bulunan "Nur" kelimesinin tekil olarak İslâm'ı, hidayeti ve müslümanlığı temsil

29 Bkz. Ahmet Mustafa, Tefsiri'l-Meraği, III/19-22.

30 Nisa, 4/45.

31 Nisa, 4/123.

32 Nisa, 4/173.

33 Bakara, 2/257.

34 Âl-i İmran, 3/150; Krş, Bakara, 2/107; Şura, 42/31.

35 Razi, Tefsir, VII/18-21; Kurtubi, Tefsir, XVI/324.

ettiğini, “Zulümat” kelimesinin ise, İslam’ın dışında kalan çoğul olarak bütün batıl sistemleri temsil ettiği belirtilir.³⁶ Bu batıl sistemler tefsir kaynaklarında;

- a) *Şeytan,*
- b) *Kişinin razı olduğu kulluk,*
- c) *İnsanın kendini ilahlaştırması,*
- d) *Gaybi haberlerin verilmesi,*
- e) *Allah’ın razı olmadığı din ve kalıntılar*

³⁷ şeklinde özetlenebilir.

Yüce Allah insanlara dost ve yardımcı olmak suretiyle yaratılış dinine uygun hareket eden Müslümanları, şüphe, sıkıntı, iç ve dış tehlikelerden kurtulma yollarını göstererek akıl, fikir ve düşüncede doğru karar vermesini sağlamaktadır. Çünkü Kur’an-ı Kerim’de Evs ve Hazrec kabilelerin durumunu haber veren Yüce Allah, İslâm sayesinde onları kurtardığını belirtmektedir.³⁸ Zira Kur’an’a göre doğru düşünme eşyanın hakikatini anlama, Allah’ı ve ahireti gereği gibi tanıma yaratılış dinine uygun hareket etmekle mümkün olacağı anlaşılmaktadır. Çünkü insan hafızasının alabildiği ve alamadığı herşeyi bilen, halk, mülk ve tasarrufun gerçek sahibi yalnız Yüce Allah’tır.⁴⁰ Dünyada rızasına göre hareket veren Yüce Allah, onlara yardım etmeyi kensine bir borç olarak telakki etmektedir.⁴¹ Allah (c.c.) dünyada zalimlere mühlet verirken,⁴² Allah’ı dost edinenin kimseden korkmasına gerek kalmadığı,⁴³ adalet, sulh ve huzurun Allah dostluğu sayesinde insanların kardeş olmalarıyla mümkün olacağı, dostluğun sürekliliği ve gerçekliği açısından asıl dost ve yardımcının Allah olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴

³⁶ Vehbe Zuhayli, Tefsiru’l-Münir, III/23.

³⁷ Zuhayli, III/26.

³⁸ Âl-i İmran, 3/102.

³⁹ Bkz. Bakara, 2/1-5; En’am, 6/125.

⁴⁰ Bkz. Âl-i İmran, 3/26.

⁴¹ Bkz. Rum, 30/47.

⁴² Bkz. Âl-i İmran, 3/178.

⁴³ Bkz. Âl-i İmran, 3/28.

⁴⁴ Bkz. En’am, 6/127; Şura, 26/77-78.

2. Hz. Peygamber ve Mü'minlerin Dostluğu

İlahi dinlerde Peygamber Yüce Allah ile insanlar arasında bir aracı durumdadır. İnsanların doğru karar vermelerine yardımcı olurlar. Bu münasebetle her millete bir Peygamber gönderilmiştir.⁴⁵ Allah, Peygamber ve Peygamber'e tabi olan Mü'minler güzelin temsilcisi durumundadır. Hz. Peygamber rahmet Peygamberi, Müminlerde rahmeti insanlığın menfaatine ulaştıran nehrin kolları durumundadırlar. Mü'minler, Peygamberin eğitiminden geçtikten sonra bütün uzuvlarından Allah'ın rızası fişkirir.⁴⁶ Peygamberin ve Mü'minlerin dostluğunun kendi dostluğu ile beraber zikreden, Yüce Allah; *"-Ey İman edenler ! Sizin hakiki dostunuz ancak Allah, Resulü ve Allah'ın emirlerine boyun eğerek namaz kılan, zekat veren mü'minlerdir..."*⁴⁷ kendi dostluğu ile beraber zikrederken, kullarından hiçbirine vermediği isimlerini,⁴⁸ kulu Hz. Muhammed'e verilir. *"And olsun ki içinizden öyle bir Peygamber gelmiştir ki sıkıntıya uğramanız O'nu incitir. Size çok düşkündür. İman edenlere karşı rauf ve rahimdir."*⁴⁹ Rauf mübalağa için kullanılmış şefkat ve merhamette en üst sınırdaki bulunmak demektir. Yaratılanlar arasında insanlara Hz. Muhammed'den daha merhametli ve şefkatli birini bulmak mümkün değildir. Yüce Allah, Hz. Peygamber için, *"İçlerinden kendilerine Allah'ın ayetlerini okuyan, kendilerini temizleyen, kendilerine kitap ve hikmeti öğreten bir Peygamber göndermekle büyük bir lutufta bulunmuştur."*⁵⁰ Buyurarak Peygamberin dostlukta ne kadar ileri olduğunu haber vermiştir.

Mü'minlerin Dostluğu: Yukarıda da görüldüğü gibi,⁵¹ Hz. Peygamber'den sonra yaratılanlara dost ve yardımcıda üçüncü sırayı alan, **ih̄san** derecesine ulaşmış Mü'minlerdir. Onlar için herşeyin üstünde Allah ve Resulünün rızası gelmektedir. Allah onlara *"Allah dostları ismini verir"*⁵² Allah dostu Allah'ı düşünür. Dolayısıyla yaratılana hizmet yaratana hizmettir. Yüce Allah kendisinin hoşnut olduğu insan grubu olarak, mü'minleri zikreder. *"Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz."*

45 Fâtır, 35/24e

46 Bkz. Buhari, Rikak, 38.

47 Maide, 5/55; Krş. Maide 5/56; Tevbe, 9/16.

48 Bkz. Bakara, 2/143; Hacc, 22/128.

49 Tevbe, 9/128; bkz. Taberi, XI/76; İbn Kesir, IV/179; Kurtubi, VIII,302; Elmalılı, IV, 2654; Çantay, I,303.

50 Âl-i İmran, 3/164.

51 Bkz. Maide, 5/55.

52 Bkz. Yunuz, 10/62.

*İyiliği emreder, kötülükten men edersiniz...*⁵³ buyururken bu sınıf insanların Hz. Peygamberi sevmeye, O'na tabi olmada, Allah'ın emirleri gibi düşünürler.⁵⁴ O mü'minler için Hz. Peygamberin *"sizden biriniz benim getirdiğim şeylere bütün duygu ve düşüncelerinizle tabi olmadıkça gerçek olarak iman etmiş olamazsınız."*⁵⁵ Hadisleri rehber kabul edilir. Yüce Allah Maide suresi 55. Ayetinde "dost" olan mü'minlerin sıfatlarını zikrederken;

- a) *Allah ve Peygambere iman eden,*
- b) *Namaz kılan,*
- c) *Zekat veren,*
- d) *Ruku eden*

kulların dostluğunu ele almaktadır. Zira iman ederek salih amel işleyen Mü'minlerden Allah razı olmuş, Mü'minlerde Allah'tan razı olmuştur. Onların mükafatını Allah verecektir.⁵⁶ Kur'an'ın Muhsin olarak isimlerdiği bu tip insanlar emin kişilerdir. Elinden ve dilinden kötülük gelmez.⁵⁷ Bütün müslümanlar onun kardeşidir.⁵⁸ Kardeşi için sever, kardeşi için kızar.⁵⁹ Ancak müslümanları kendisine dost edinir.⁶⁰

Yukarıdaki ayet ve hadislerde görüldüğü gibi Allah ve Resulünün dost kabul ettiği mü'minleri nefsi, zenginliği, makamı ve güzelliği dostluğuna engel olmaz. Müslüman zulüm yapıyor dostluğuna güvenilmiyorsa hemen aslına dönmesi gerekmektedir. Zira Allah'ın müslümanlara yardımını ve bereketi, düşmanlarına karşı zaferi birbirleriyle dost olmaları ve Kur'an ile amel etmelerine bağlı olarak belirtilmektedir.⁶¹

3. Münafıkların Dostluğu

Kur'an-ı Kerim'e göre Münafıklar, Müslümanlar arasında yer almaktadır. Lugat olarak, küfrünü gizleyip diliyle müslüman olduğunu

⁵³ Âl-i İmran, 3/110 Krş. 3/31-32.

⁵⁴ Bkz. Nisa, 4/80.

⁵⁵ Buhari, İman, 8; Müslim, İman, 69.

⁵⁶ Bkz. Beyyine, 98/7-8, Krş. Feer, 89/28-30.

⁵⁷ Bkz. Buhari, İman, 8; Müslim, İman, 71.

⁵⁸ Bkz. Hucurat, 29/10.

⁵⁹ Bkz. Buhari, İman, 5.

⁶⁰ Bkz. Tevbe, 9/71.

⁶¹ Bkz. Nisa, 4/144; Tevbe, 9/119; Krş 9/71.

söylemesi,⁶² ikiyüzlü özü sözü birbirini tutmayan Allah'ı ve inananları aldattığını sanan kişilerdir.⁶³ Terim olarak; insanlık tarihi itibari ile, içindeki gizli emellerini gizleyerek, dış görünüş itibari ile olduğunun dışında görünme gayreti içinde olan kişi ve kişilerdir. İslam açısından ele alındığında Hz. Peygamber'den itibaren Allah'a, Peygamber'e ve Ahiret'e inanmayıp hayatlarını korumak için inanmış gibi görünen inançsızlar topluluğudur. Yüce Allah bunların durumlarını "Nafekü", "Nifakı", "Nifakan", "el-Münefikatü", "Münefikatü", "Münafikine" ve "Münafikune"⁶⁴ kelimeleriyle haber vermektedir.⁶⁵

Kur'an-ı Kerim'in değişik surelerinde Münafıklarla ilgili ortalama 270 civarında ayet bulunur. Bunların içinde Bakara ve Münafikun suresi önemli yeri ihtiva etmektedir. Yüce Allah Medine'de nazil olan Bakara suresinin başında beş ayette Mü'minlerden, iki ayette kafirlerden bahsederken, onüç ayette Münafıklara yer verir.⁶⁶ Münafıklarla ilgili ayetler tarandığında dört önemli nokta dikkatimizi çekmektedir. **Karakterleri, dostlukları, Allah'ın vereceği cezalar ve Müslümanların alması gereken tedbirler.**

Yüce Allah Münafıkların karakterlerini inanç bazında ele alırken, onlar Allah'a ve ahirete inanmazlar. Yalancılardır. Fesad çıkarırlar. Kalblerinde sıkıntı bulunur. İnananlarını akılsız olduğunu söyleyerek, Allah ve Resulünü aldattıklarını sanırlar.⁶⁷ Yemini bir kalkan olarak kullanarak Hz. Peygamber'in bir Peygamber olduğunu belirtirler.⁶⁸ Müslüman görünmelerine rağmen bunların müslüman olmadıklarını belirten Yüce Allah; " *İnsanlardan birtakımları vardır ki inanmadıkları halde -Allah'a ve ahiret gününe inandık- derler...*"⁶⁹ Hz. Peygamber ve Mü'minlere gelen iyiliklere üzülmürler.⁷⁰

Kur'an-ı Kerim'e göre Münafıklar birer İslam düşmanıdır. Gizli emellere sahip oldukları için ne zaman kötülük yapacakları belli değildir. Onların müslümanları aldatmaları mümkündür. Hz. Peygamber döneminde ve daha sonraki dönemlerde nifak çıkararak İslam yayılmasına engel

62 Bkz. İbn Manzur, X/359; Mucemu'l-Arabi'l Esasi, 1218; İslam Ans. VIII, 800.

63 Bkz. Bakara, 2/8

64 Bkz. Âl-i İmran, 3/167; Haşr, 59/11; Tevbe, 9/101; Ahzap, 33/73; Hadid, 57/13.

65 Geniş bilgi için bkz. Elmalılı, VIII,4997; Küçütk, a.g.e., 349.

66 Bkz. Vahidi, Esbabü'n-Nüzül, 11,

67 Bkz. Bakara, 2/8-21.

68 Bkz. Münafikun, 63/1-2.

69 Bkz. Bakara, 2/8.

70 Bkz. Tevbe, 9/50.

olmuşlardır. Yüce Allah bunların hilelerini haber vererek müslümanları uyarır. *“Münafık erkekler ve Münafık kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. Çünkü onlar kötülüğü emreder iyiliğe engel olurlar. Allah’ı unuttular. Zira Münafıklar fasıkların ta kendileridir.”*⁷¹ Şiddet ve inkarda çok ileridirler. Çok zalim olup,⁷² Kafirlerin dostudurlar.⁷³ Birtakım değer yargılarının arkasına gizlenerek İslâm ve Müslümanların aleyhine ne yapılması gerekiyorsa gereğini yaparlar.

Yüce Allah Münafıkların inanç özelliklerini belirttikten sonra Müslümanlara dönerek *“Münafıkları dost edinmeyin. Allah’ın aleyhinize bir delil vermesini mi istiyorsunuz?”*⁷⁴ *“Size kitap indirilmişti ki; Allah’ın ayetlerini inkâr edildiğini işittiğiniz zaman onlar başka bir söze dalıncaya kadar onlarla beraber oturmayın.* buyurarak onları dost edinilmemesi ve gerektiğinde protesto edilmesi istenmektedir.

Yukarıda görüldüğü gibi, Münafıklar dost postuna bürünmüş birer düşmandır. Fakat İslâm tarihi boyunca bunlara karşı alınacak tedbirler değişik olmuştur. Hz. Peygamber onlara karşı esnek bir siyaset uygulamıştır. Onların vasıflarını Kur’ân-ı Kerim doğrultusunda haber veren Hz. Peygamber; Allah’ı sevmediklerini,⁷⁶ yalan, sözünde durmama ve emanete hıyanet etme,⁷⁷ yatsı ve sabah namazlarını kılamama,⁷⁸ gibi karakterlerine işaret etmektedir. Münafıklar fitne çıkaracaklarından Yüce Allah gelen haberlerin iyi tahlil edilmesini istemektedir.⁷⁹ Hz. Peygamber’in Münafıklara karşı aldığı tedbirler arasında itidal ile muamele etmesi, adalette eşit davranması, örnek nesil ve örnek ahlakla tarafsız olanları İslâm’a kazandırdığı görülmektedir.⁸⁰

Hz. Peygamber İslâm’ı en güzel şekilde tatbik ederek Münafıkların kötülüklerini etkisiz hale getirmiştir. Münafıklara hoşgörü ile muamele etmesi ve onları af etmesi bir siyaset icabı olmuştur. Hedef Müslüman gibi

71 Bkz. Tevbe, 9/204.

72 Bkz. Tevbe, 9/97; Krş, Bakara, 2/204.

73 Bkz. Nisa, 4/139.

74 Nisa, 4/144.

75 Nisa, 4/140.

76 Bkz. Buhari, salah, 46; Müslim, Mesacid, 263.

77 Buhari, Şehadet, 28; Müslim, İman, 107, 109.

78 Buhari, Ezan, 34; Dârimi, Salah, 553; Hanbel, V/73.

79 Bkz. Hucurat, 49/6

80 Bkz. Sezikli, Ahmet, Hz. Peygamber Devrinde Nifak Hareketleri, Ank., 1994, s. 177.

görünenleri karşılarına almıyarak düşmanları çoğaltmamaktır. Bu suç işleyene ceza verilmeyecek anlamında değildir. Ortam müsait olduğunda *“Andolsun Münafıklar, kalblerinde hastalık bulunanlar, şehirde kötü haber yayanlar bu hallerinden vaz geçmezlerse seni onlara musallat kılırsın. Sonra orada senin yanında az bir zaman kalabilirler.”*⁸¹ Ayetinin gereği yapılır. İslâm'ın Münafıklara karşı müsamaha ile yaklaşmış olması dedi kodya kapılmış olan temiz insanları kurtarmak içindir. Yoksa onların gücünden ve kuvvetinden korktuğu için değildir.

C- GAYR-İ MÜSLİMLERİN DOSTLUĞU

Kur'ân-ı Kerim'in genel anlatımı içinde Gayr-i Müslimlere, Ehl-i Kitap ismi verilirken,⁸² İslâm hukukçuları bunlara **zimmî** veya **Gayr-i Müslim** ismini verirler. Ehl-i Kitap terimi İslâm'dan önce gönderilen ilahi kökenli din sahiplerini ihtiva ederken, zimmî tabiri bir İslâm ülkesinde yaşayan kitap ehline ad olarak verilmektedir. Bu isimler arasında Gayr-ı Müslim tabiri daha şumüllü olup Müslümanların dışındaki inançsızları içine almaktadır. Dolayısıyla buraya almış olacağımız insan topluluğu Kur'ân'ın muhatap aldığı ve bahsettiği insan toplulukları olacaktır. Zira Kur'ân Hicaz yöresinde bulunan din sahiplerini ve müşrikleri ele almıştır. Ehl-i Kitap ve Ateistler sadece zikdedilenler değildir. Kur'ân sadece Yahudi, Hristiyan, Sabii ve Mecusileri zikretmektedir. Sabii ve Mecusileri ismen haber veren Yüce Allah, Yahudi ve Hristiyanlar üzerinde yeterince durarak dostluklarını geniş olarak değerlendirir.

1. Yahudilerin Dostluğu

Kur'ân-ı Kerim Yahudilerin dostluğunu **“evliya”** kelimesini olumsuz kullanarak haber verir. Çünkü Yüce Allah insanlar arasında dostluk istemekle Yahudilerin de Müslüman olarak dost olmalarını arzulamaktadır. Allah Kur'ân-ı Kerim'de Yahudileri muhatap alırken özellikle itikadi konularda tenkit ederek Hz. Musa'ya bu dini göndermediğini, Yahudiliğin Hahamların uydurduğu bir din olarak zikrtmektedir.⁸⁴ Durum böyle olunca Hahamların icat ettiği dinden hayır beklemek mümkün olmaz. Zira hahamlar Tevrat'ı tahrif ederek,⁸⁵ insanlarda bulunan noksanlıkları Yüce Allah'a izafe etmişlerdir.⁸⁶ Allah(c.c.) Yahudilerin iddialarını red ederek iddialarında

⁸¹ Ahzap, 33/60. Krş. Ahzap, 33/61-62.

⁸² Bkz. Bakara, 2/105; Âl-i İmran, 3/186; Beyyine, 98/1,6.

⁸³ Bkz. Muhammed Faruk, Nizamü'l-Hüküm fi'l-İslâm, s. 197.

⁸⁴ Bkz. Tevbe, 9/31.

⁸⁵ Bkz. Bakara, 2/75,95,174; Nisa, 4/46.

⁸⁶ Bkz. Maide, 5/64,18; Bakara, 2/216.

samimi iseler ölümü istemelerini emreder. Hahamların icat ettiği Yahudi itikadında son nebiyide inkar etmelerini eleştiren Yüce Allah, Hz. Peygamber'i oğullarını tanadıkları gibi bildiklerini haber verir.⁸⁷

Yahudiler ahiret ve kitap inancı konusunda da tam bir bocalama içindedirler. Özellikle cennet ve azap konuları ne kadar yanılgı içinde olduklarını gösterir.⁸⁸ Yahudilerin diğer insanlara karşı olan dostluğu Münafıkça bir dostluktur. Gücsüz iseler dost gibi görünüp düşmanlıklarını gizlerler. Kuvvetli olduklarını anladıkları an başkalarına yaşama hakkı vermeleri mümkün değildir. Yüce Allah Mümtetine Suresinin 8 ve 9. ayetlerde kiminle dost olunması gerektiğini belirttiğinden sonra Yahudiler hakkında şu bilgileri verir. *“Ey inananlar! Kendilerine sizden önce kitap verilenlerden dininizi alaya ve eğlenceye alanları ve inkarcıları dost olarak benimsemeyin. İnanıyorsanız Allah'tan sakının.”*⁸⁹ *“Ey Muhammed, inananlara en şiddetli düşman insanlardan Yahudi ve Müşrikleri bulursun...”*⁹⁰ *“Ey Muhammed, kendi dinlerine uymadıkça Yahudi ve Hristiyanlar senden razı olmazlar...”*⁹¹ *“Ey Muhammed, Yahudi ve Hristiyanları dost olarak benimsemeyin...”*⁹² buyurmaktadır.

Yukarıya almış olduğumuz ayetlerde de görüldüğü gibi yaratılanlara zulüm etme bakımından yaratılanlar arasında ilk sırayı Yahudiler almaktadır. Hz. Peygamber bunlarla iç içe yaşamış, ilk Medine yasasını bunlarla yapmış, her türlü hakkı bunlara vermiştir. Öyle olmasına rağmen Hz. Peygamber'e yapmadıkları kalmamıştır. İslâm bunlara can, mal ve dini özerk hakkı vermesine rağmen,⁹³ Yahudilerin kendilerinin dışında kalan insanlara yirminci asırda bile Kur'ân'ın onlara tanıdığı hakkın hiçbirini vermemiştir. Hz. Peygamber'den zamanımıza kadar ve bundan sonra da Yahudilerle beraber yaşama zarureti vardır. Başta bilgi alış verişi olmak üzere onlarla ilişki içinde olunmasını ve İslâm'ın tebliğ edilmesini İslâm istemektedir. Fakat onlara güvenilmemesi, sırdaş edinilmemesi, Müslümanların gelecek tehlikelere karşı hazırlıklı olmaları ve birlik içinde bulunmaları gerekmektedir.

87 Bkz. Âraf, 7/157; Fetih, 49/29; Bakara, 2/116.

88 Bkz. Bakara, 2/54, 111, 113.

89 Maide, 5/57.

90 Maide, 5/82.

91 Bakara, 2/120.

92 Maide, 5/51.

93 Bkz. Maide, 5/42.

2. Hıristiyanların Dostluğu

Hız Peygamber dünyaya geldiğinde Hıristiyanlık üzerinden yaklaşık altı asır geçmişti. Papazlar tarafından kurulan Hıristiyanlığın inanç esaslarının konsillerde tesbit edildiği bilinir. Konsillerde incillerin durumu, Hz. İsa'nın ilahlığı ve Hz. Meryem'in (Theotoks) tanrı doğuran bir bir cevhere sahip olması gibi önemli konular karara bağlanır. Yüce Allah Hıristiyanların dini durumalarını ve dostluklarını ele alırken Hıristiyanlık dinini göndermediğini, Hz. İsa'ya İslâm'ın verildiğini bildirir. Dolayısıyla bugünkü Hıristiyanlık ve inanç esasları Papazların uydurduğu ve konsillerin almış olduğu kararlar olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu kararlara göre Allah inancı birden üçe, Peygamber inancı ilahlığa, kitapları dörde çıktığı, görülürken, asli suç ve çarmıh hadisesi, hadisenin başka boyutunu oluşturmaktadır.

Yüce Allah Hıristiyanların yanlışlıklarından bazılarını zikrettikten sonra yine de onların içlerinde insaf sahibi olanlarının çıkabileceğini belirtirken, *"...insanlara sevgice en yakın "biz Hıristiyanız" diyenleri bulursun. Bu onların içinde bilginler ve rahipler bulunmasından ve büyüklük taslamamalarındandır."* Durum böyle olmakla birlikte Hıristiyanlar çok farklıdır. Diğer taraftan bugünkü Hıristiyanların bir çoğunun Hıristiyanlıkla hiçbir alakasıda kalmamıştır. Papazların Hıristiyanlar üzerinde önemli bir fonksiyonu da eskisi gibi olmamaktadır. Yine de Yüce Allah bunları haber vererek Müslümanları uyarılmaktadır. Şöyle ki; *"Ey inananlar! Yahudi ve Hıristiyanları dost olarak benimsemeyin. Onlar birbirlerinin dostudurlar..."* , *"Kendi dinlerine uymadıkça Yahudi ve Hıristiyanlar senden asla hoşnut olmazlar."* , *"...Andolsun ki sana gelen ilimden sonra (Hıristiyanlara) uyarsan o zaman*

94 AYDIN, Mehmet, Dromik Francis, Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikana, Ank., 1990, s. 11-16, İnançları ile ilgili bkz. Matta, 23/2-3; KUTLUAY, Yaşar, İslam ve Yahudi Mezhepleri, s. 122; KAYA, Remzi, a.g.e., s. 142-152.

95 Bkz. Maide, 5/116.

96 Bkz. Âl-i İmran, 3/52, Maide, 5/117.

97 Bkz. Tevbe, 9/31.

98 Bkz. Nisa, 4/73.74; Bkz. Taberi, VI/37; Razi, XII/116,117.

99 Bkz. Maide, 5/73; Krş, Matta, 28/29.

100 Bkz. Maide, 5/18; Krş, Matta, 20/28; Markos, 10/45.

101 Maide, 5/82.

102 Maide, 5/51.

103 Bakara, 2/120.

zalimlerden olursun.”¹⁰⁴ buyurur.

Yukarıya almış olduğumuz birkaç ayette de görüldüğü gibi, Yüce Allah Yahudileri olduğu gibi Hristiyanları da dost olarak kabul edilmemesi gerektiğini belirtiyor. Hatta işi daha da ileri götürerek Hz. Peygamber’in şahsında bütün Müslümanları ikaz ederek Hristiyanlara uyarmanız zalim olursunuz demektir. Kur’ân ve Sünnet İslâm’ı tebliğ metodu çerçevesinde Hristiyanların dostluğuna önem vererek onlarında hidayete gelmesini arzulamaktadır. Hz. Peygamber ilk günden itibaren Hristiyanlarla ilişki halinde olmuş, zaman zaman onlarla karşılıklı dini konuları tartışmış, Papazlara Hz. İsa’nın getirdiği dini hatırlatmıştır.¹⁰⁵ Hristiyanların dost ve düşmanlıklarını çok iyi bilen Hz. Peygamber Kur’ân’ın emri doğrultusunda tedbiri hiçbir zaman elden bırakmamıştır. Birçok mezheplerin yanında Protestan, Katolik ve Ortodoks olmak üzere üç önemli mezhebi bulunan Hristiyanların dostluklarına güvenmek mümkün değildir. Merhamet, insaf ve insanlıktan nasiplerinin kalmadığı yirminci asırda daha iyi anlaşılmalıdır. Kafirlerin birbirlerinin dostları olduklarını hatırlatan Yüce Allah,¹⁰⁶ bunların bütün hilelerini anlattıktan sonra İslâm’ın emirlerini yerine getirmeyen Müslümanların Ehl-i Kitap ve diğer kafirler tarafından zulme maruz kalacakları haber verilmektedir.¹⁰⁷ Bununla birlikte Kur’ân onlarla diyalog halinde olunmasını tedbiri de elden bırakılmamasını istemektedir.¹⁰⁸

3- Diğer Ehl-i Kitapların Dostlukları

Dünya üzerinde Kur’ân-ı Kerim’in haber verdiği Sabî, Mecûsi ve açık olarak haber vermediği başka Ehl-i Kitap insanlarda bulunabilmektedir. Onların inanç açısından Yahudi ve Hristiyanlardan bir farkı yoktur. Filistin’de Yahudiler, Bosna’da Hristiyanlar ne ise Hindistan’ın Keşmir yöresinde de Hintliler aynıdır. Yahudi ve Hristiyanlar için ayetlerde ifade edilen hükümler, Hindistan ve Japonya içinde geçerlidir. Onlarada aynı hükümler uygulanabilir.

4- Müşrik ve Dinsizlerin Dostluğu

Müşrik Allah’a ortak koşarak puta tapan, ahiret, Peygamber ve kitap

¹⁰⁴ Bakara, 2/145.

¹⁰⁵ Bkz. Âl-i İmran, 3/1/80; Hamidullah, İslâm Peygamberi, I/412.

¹⁰⁶ Bkz. Enfal, 8/73.

¹⁰⁷ Bkz. Enfal, 8/60; Nisa, 4/147.

¹⁰⁸ Bkz. Geniş bilgi için Elmalılı, III/1714.

inancı olmayan insanlara denilmektedir. Kur'ân-ı Kerim'in genel anlatımı içinde Müşriklerde çok zayıf bir Allah inancı kalıntısının olduğu görülmektedir. Bunları Allah'a yaklaştıracak ilahi varlıklar tasavvur ederek Yüce Yaratıcıya ancak onun vasıtası sayesinde ulaşabileceğini düşünmektedirler. Kur'ân Kerim diyalektik açıklamalarıyla sadece Hicaz yarımadasındaki politeist inançların hatlarını çizmektedir. Dolayısıyla dünyanın çeşitli bölgelerinde Kur'an'ın Müşriklerle ilgili ayetlerin muhataplarını bulmak mümkündür.¹¹⁰ Yüce Allah onlarla ilgili olarak *"İyi bil ki; halis din yalnız Allah'ındır. Ondan başka veliler edinerek -biz bunlara sırf bizi Allah'a yaklaştırsın diye ibadet ediyoruz- diyenlere gelince, şüphesiz Allah, onlar arasında ayrılığa düştüğü şeyde haber verecektir..."*¹¹¹ buyurur. Yine Allah, düşmanlıklarının çok zalimce olduğu belirterek,¹¹² yapılacak muamele ile ilgili *"Müşrikler kendileri inkar ettikleri gibi, sizinde inkar ederek eşit olmanızı isterler. Allah yolunda hicret etmedikçe onlardan dost edinmeyin. Eğer yüz çevirirlerse onları bulduğunuz yerde öldürün. Onlardan dost ve yardımcı edinmeyin."*¹¹³ , *"Ey inananlar benimde düşmanım, sizinde düşmanınız olanları dost edinmeyin. Onlar size gelen gerçeği inkar etmişken onlara sevgi gösteriyorsunuz..."*¹¹⁴ , *Rabbinden sana vahyolunana uy. O'ndan başka tanrı yoktur. Puta tapanlardan yüz çevir."*¹¹⁵

Allah (c.c.) Kur'an-ı Kerim'de Müşriklerin put ve inançlarıyla ilgili bilgileri verdikten sonra onları şiddetli bir şekilde tenkit ederek, Ehl-i Kitap mensuplarına gösterdiği toleransı bunlara göstermez. Dinsizliğe asla razı olmamaktadır. Şirk mensuplarını ikaz ederek bu inançlarında devam ettikleri müddetçe af olunmayacaklarını bildirir.¹¹⁷ Kur'ân-ı Kerim'den anlaşıldığına göre Müslümanlara karşı hiçbir zaman dost olmayacak olan Müşrikler her fırsatta kötülük yapacaklardır. İnsanlık duygularından tamamen uzak olan bu tip Ateist insanlara karşı Müslümanların;

¹⁰⁹ Külliyat'ü Ebü'l-Bakâ, s. 216; Razi, XXXI/39.

¹¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Sarıkoçlu, Ekrem, Kur'an'a Göre Müşrikler ve Puperestler, İslam'ı A.Der. 20-32.

¹¹¹ Zümer, 39/3, bkz. Mesudi, II/126-127.

¹¹² Bkz. Maide, 5/82.

¹¹³ Nisa, 4/89.

¹¹⁴ Mümtechine, 60/1. Bkz. Emiroğlu, Tahsin, Esbabü'n-Nuzul, XII/187-190.

¹¹⁵ En'am, 6/106.

¹¹⁶ Bkz. Hacc, 22/30; Ankebut, 29/17,25, Mearic, 70/43.

¹¹⁷

- a) Kuvvetli olmaları,
- b) Birlik içinde bulunmaları,
- c) İslâm'ı iyi yaşayıp tebliğ etmeleri gerekmektedir. Aksi

halde yaşama hakları bulunmayacaktır.¹¹⁸

Kur'ân-ı Kerim evliya terimi içinde zalimlere de yer vermektedir. *“Bir de zalimlere meyletmeyin sonra size ateş dokunur. Allah'tan başka yardımcınız da yoktur. Sonra (O'ndan da) yardım göremezsiniz.”*¹¹⁹ buyuran Yüce Allah, zulmün her çeşidini yasaklamaktadır. Diğer taraftan zalimlerle beraber olmanın zulüm yapmaya vesile olacağı da anlaşılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'e göre zulüm kavramı ve çeşitleri başlı başına bir konudur. Dünya menfaatinin etkisinde kalarak kendisini İslâm'a göre otokontrol edemeyen Müslümanlarda zulüm yapabilmektedir. İslâm'a göre Müslüman emin kişidir. Zalim olmamalı ve zulüm yapmamalıdır. Zira zulüm inançsızların vasfıdır. İnançsız ve zalim akraba bile olsa Müslümanlar bu tür akrabaları dost edinmemektedir. Yüce Allah bu durumu ifade ederken; *“Ey iman edeneler! Babalarınız ve kardeşleriniz kafırları sever ve küfrü imana tercih ederlerse onları dost edinmeyin. Onlar zalimlerin ta kendileridir.”*¹²⁰ buyurarak ana baba oğul kim olursa olsun inanmıyorsa Müslümanın gerçek manada dostu olması mümkün değildir.

Kur'ân-ı Kerim'de veliye ve evliya kelimeleri baz alınarak yaptığımız bu araştırmada dostluk temelini inanca bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte dostluğu ifade eden kelimeler bunlardan ibaret değildir.¹²¹ **Kardeşlik,** ¹²² **Hulle,** ¹²³ **ve Halil** ¹²⁴ gibi kelimelerde bulunur. Ayrıca insanların dışında insanları kandıran şeytanın dostluğunun da olmayacağını bildiren ayetler bulunmakta, Müslümanların bunlara dikkat etmesi istenmektedir.¹²⁵ Nefis ve şeytan Müslümanların en büyük düşmanları arasında bulunmaktadır.

¹¹⁸ Konuyla ilgili bkz. İbn Hişam, Sire, IV/252,258,261; Mesudi, II/126; Yakubi, Tarihu'l-Yakubi, II/254-257.

¹¹⁹ Hud, 11/13, Krş, Şura, 42/8.

¹²⁰ Tevbe, 9/23; Krş, Hud, 11/45-47; Mücadele, 58/22.

¹²¹ Bkz. Hucurat, 49/10.

¹²² Bkz. Bakara, 2/254.

¹²³ Bkz. Nisa, 4/125; Furkan, 25/28.

¹²⁴ Bkz. Geniş bilgi için bkz. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ans., IX/511.

¹²⁵ Bkz. Nahl, 16/99,100; Şuara, 26/221,222; Âraf, 7/27,30.

5. Sonuç

Kur'ân-ı Kerim'in genel anlatımı içinde insanlığa her türlü yardımı yapan gerçek ve devamlı birtane dost bulunmaktadır. O'da herşeyin sahibi ve maliki **Yüce Allah**'tır. Yaratıcılık bazında durum böyle olmakla birlikte yaratılanlar arasında asıl dost Hz. Peygamber ve O'nun ümmetinden Muhsin seviyesine ulaşmış insanlardır. Bu şekildeki dostluk Allah rızasına dayanan bir dostluktur. Böyle dostlar dünyada birbirlerine maddi ve manevi yardımlarla, ahirette de arkadan gönderecekleri dualarla yardımca olurlar.

Beşeri ilişkiler içinde kafirler birbirlerinin dostlarıdır. Kafirlerden istenilen manada dostluk olmamaktadır. Müslümanlar bunlarla İslâm'ı tebliğ ve dünya menfaati çerçevesinde dostluk kurabilir. İlimde, teknikte ve insanlığın yararına olabilecek şeylerde yardımlaşılabilir. Kötülüklerinden emin olmak için içten değil görünüş itibariyle dost görünme imkanı vardır. Müslümanlar Müslüman olmayanların kötülüklerinden korunabilmeleri için,

- a) Kuvvetli olmaları,
- b) Birlik içinde olmaları,
- c) Onlara hiçbir zaman güvenmemek,
- d) Onlara sır vermemek

e) Allah'ın emirlerini iyi uygulamak gerekmektedir. Kur'ân-ı Kerim'e göre bu şartlar yerine gelmez ise Müslümanlar kendilerini güvencede hissetmeleri mümkün değildir. Kıyamette ise; *"O gün Allah'a karşı gelmekten sakınanlar dışında dost olanlar birbirlerine düşman olur."*¹²⁷ Mü'minlere ise, Yüce Allah *"Ey kullarım! Bugün size korku yoktur, siz üzülmeceksiniz."*¹²⁸ buyurur.

BİBLİYOGRAFYA

ABDÜLBAKİ, Muhammed Fuad,

el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfazi'l Kur'âni'l-Kerim, Beyrut ts.

AHMED b. Hambel,

el-Müsned, thk. A. Muhammed Şakir, Mısır, 1949.

AHMED, Naim,

¹²⁶ Bkz. Maide, 5/51.

¹²⁷ Zuhruf, 43/67.

¹²⁸ Zuhruf, 43/68.

- Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid'i Sarih Tercemesi, Ankara, 1975.
- EI-BİYCURİ, İbrahim b. Muhammed,**
Şerhu Cevharu't-Tevhid, Lübnan, 1983.
- EL-BEYDÂVÎ, Abdullah b. Ömer,**
Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil, Mısır, 1968.
- BRİLL, E. J.,**
The Encyclopaedia Of İslam, Leiden, 1960-1970.
- EL-BUHARİ, Muhammed b. İsmail,**
El-Cemiu's-Sahih, İstanbul, 1979.
- CEVDET, Ali,**
Tarihu'l-Arap Kable'l-İslam, Beyrut, 1970.
- CRUNDEN'S- Comiate,**
Concordanc To The Old And New Testament, London, 1961.
- DERVEZE, İzzet,**
Et-Tefsiru'l-Hadis, Matbaati Babi el- Halebi, 1964.
- DEVELLİOĞLU, Ferit,**
Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat , İstanbul, 1970.
- EBU'L-BEKÂ,**
el-Külliyat, Bulak, 1253.
- EMİROĞLU, H. Tahsin,**
Esbab-ı Nüzül, Konya, 1965.
- HAMİDULLAH, Muhammed,**
İntroduction to İslam, Paris 1963.
- HÜSEYİN, S. M.,**
Ahl al-Zimme İn The Sultanate Of Delhi, New Delhi, 1967.
- İBN KESİR, Ebu'l-Fida İsmail,**
Tefsiru'l-Kur'ani'l Azim İstanbul, 1984.
- İBN MANZUR, Cemalüddin Muhammed,**
Lisanu'l- Arab, Beyrut, 1955.
- İSFEHANİ, Ragıp,**
El-Müfredat, Lübnan ts.
- JEMEELAH, Meryem,**
İslam Versus Ahl Al -Kitab Past And Present, New Delhi, 1982.
- RAZİ, Fahrüddin,**
Mefütihü'l-Gayb, Mısır, ts.

RIDA, Reşit,

Tefsiru'l-Menar, Mısır, 1935.

TABERİ, Muhammed b. Cerir,

Camiu'l-Beyan., Mısır, 1903.

ZEBİDİ, Muhammed Murtaza,

Tacu'l-Arus, Beyrut, 1988.

ZİRİKLİ, Hayrüddin,

El-A'lâm., Beyrut, 1969.

ZUHAYLİ, Vehbe,

Et-Tefsiru'l-Munir, Beyrut, 1991.